

**ՀԱՅԱՑՔ ԱՌԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐԻ
ԿԱՌՈՒՑԱՏԻՊԵՐ
(Փոփոխականի հարաժամանակյա
համայնալեզվաբանության հարցեր)**

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Դ. Վ. ԳՅՈՒԼԶՍՅԱՆ

Բանալի բառեր. կցականություն, թեքակցական լեզու, ապակցում, ձուլում, անջատում, զուտ թեքական ձուլում, թեքակցական ձուլում, անձույլ թեքակցականություն

Լեզուների տիպավորման հետազոտության մեջ անդրադառնալով Վ. ֆոն Հումբոլդտի տարբերակած լեզվակառուցվածքային տիպերին¹ Է. Սեպիրը նկատել է տալիս, որ չափազանց դժվար է հայտնի լեզուները հատկացնել միայն այս կամ այն տիպին, քանի որ լեզուն կարող է միաժամանակ լինել և՛ կցական, և՛ թեքական կամ թեքական ու բազմահամադրական և կամ մինչև իսկ բազմահամադրական ու անջատական², որ և ապացուցում է նա իր ուսումնասիրությամբ³, և մենք էլ այդ ցույց կտանք ստորև հատկապես հայերենի տարբեր գոյաձևերի հիմամբ: Վ. ֆոն Հումբոլդտի և Է. Սեպիրի տիպաբանական խմբավորումների յուրօրինակ հանդիպադրությամբ Է. Աթայանը լեզուների տիպավորման համար կարևոր է համարում երկու ընդգրկուն հասկացություն՝ ձուլում (ֆուզիա) և անջատում (իզոլյացիա)⁴: Առաջինը չափվում է իմաստային միաժամանակության հատկանիշով՝ ձևահնչության բազմազանությամբ, երկրորդը՝ իմաստային տարաժամանակության հատկանիշով՝ երկու հակակշիռ ենթատեսակի հավասարակշռությամբ՝ կցում (ազյուտինացիա)՝ ժամանակային անընդհատականություն, և ապակցում (դեզյուտինացիա) կամ ներմարմնավորում՝ ժամանակային ընդհատականություն, երբ որոշակի հեռավորությամբ

¹ Տե՛ս В. фон Гумбольдт, Избранные труды по языкознанию, М., «Прогресс», 1984, էջ 118-126, 144-155:

² Տե՛ս Э. Сепир, Избранные труды по языкознанию культурологии, М., «Прогресс», «Универс», 1993, էջ 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117-137:

⁴ Է. Աթայան, Լեզուների ձևաբանական տիպաբանության առարկան և «անհատական լեզվական ձևի» բացահայտման խնդիրը, էջ 43-44 (37-45):

մերձիմաստ կամ նույնիմաստ միավորների միջև առաջանում է ձգողություն կամ, հակառակը, հարամերձ նույնիմաստ միավորները վանում են իրար⁵: Ինչպես կտեսնենք, տիպաբանական այս դրսևորումներն առկա են վանկակազմից մինչև տեքստակազմ ընկած բոլոր միավորներում ու միացություններում: Նշենք, որ «թեքական» («ֆլեկտիվ») անվանումից խուսափում են ինչպես Է. Մեպիրը, այնպես էլ Է. Աթայանը: Առաջինը թեքականության հասկացությունը նույնացնում է խորհրդանշացման, երկրորդը՝ ձուլման հետ: Այնուամենայնիվ, հարկ է նկատել, որ դրանք տարբեր իրողություններ են, որոնցից հատկապես ձուլմանն ու թեքմանը հատուկ անդրադառնում ենք այստեղ:

Տարածված տեսակետի համաձայն՝ գրական աշխարհաբարը գրաբարի համեմատությամբ փոխել է կառուցվածքային հորինվածքը: Գրաբարը թեքական համակարգ է ունեցել, մինչդեռ աշխարհաբարը ձեռք է բերել կցականության հատկություն: Այն, որ հայերենը XI դ. արդեն համակարգային փոփոխություն էր կրել, կասկածից վեր է: Մեր նախնական խնդիրն է պարզել, թե «միջին հայերեն» կոչվող տևական անցումային շրջանից հետո ինչ կառուցվածքների են հանգել մերօրյա գրական գոյաձևերի համակարգերը, որոշել դրանցում կցականության իսկության չափը, ինչպես նաև պարզել գրաբարում թեքականության և կցականության հարաբերակցությունը: Դրա համար հարկ է նկատի առնել մի քանի իրողություն:

ա) Աշխարհաբարի մասնակի կցականացումն ունե՞ր իր հիմքերը գրաբարում:

բ) Գրական աշխարհաբարի երկու տարբերակները նույնաչա՞փ տեղաշարժ են ունեցել դեպի կցականություն:

գ) Տեղաշարժը հավասարաչա՞փ է գնահատված վանկակազմության, բառակազմության, ձևակազմության և շարակազմության ու շարահյուսության ոլորտներում:

դ) Ձևակազմական տեղաշարժը վեր հանելիս հավասարաչա՞փ ուշադրություն է դարձվել հոլովման և խոնարհման համակարգերին:

ե) Հոլովման համակարգը քննելիս կցականության չափը պարզելու համար նո՞ւյն հետևողականությամբ են բացահայտված

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

ու գնահատված անվանական և դերանվանական համակարգերը:

զ) Արդի հայերենի կառուցվածքը բնութագրող հետազոտություններում որքանով են արտացոլված նորագույն լեզվաբանության, մասնավորապես՝ լեզվաբանական տիպաբանության և հանդիպադրական լեզվաբանության տվյալները⁶:

Եթե վերը բերված կետերից թեկուզ մեկը անտեսված է, ապա հայերենի հատկացումը լեզուների այս կամ այն կառուցվածքային տիպին լիարժեք համարվել չի կարող:

Արդ՝ ասենք միանգամից, որ անտեսված շատ բան կա: Աշխարհաբարի գրական տարբերակների կառուցվածքային տիպը որոշելու համար մասնագետները ցարդ հիմնվել են հոլովման, այն էլ գերազանցապես անվանական համակարգի վրա: Սակայն անգամ այս դեպքում խիստ նկատելի է արևելահայերենի և արևմտահայերենի համակարգային տարբերությունը: Բանն այն է, որ կցականության չափաբաժինը գնահատելիս լեզվաբանները մինչև հիմա հիմնվել են մենիմաստ վերջավորությունների սոսկական ավելացման վրա: Անշուշտ սա կցականության երևույթի գնահատման էական չափանիշ է: Սակայն հոլովաձևի կազմության հիմքակազմական առանձնահատկությունն աչքաթող անել չի կարելի: Հոլովաձևը միայն վերջավորությամբ չի որոշվում: «Մեղանի», «գրքի» օրինակներում հոլովն ամբողջ բառաձևով է որոշվում: Առաջին օրինակի սեռականի ձևը մեր երկու գոյաձևում էլ հենց «սեղանի» անհնչյունափոխ ձևն է, և սա մաքուր կցականության արտահայտություն է: Երկրորդ օրինակի սեռականն անհնչյունափոխ չէ արևելյան տարբերակում, ուստի սեռականի ձևն էլ ոչ թե *«գիրքի» է (ինչպես արևմտյան տարբերակում), այլ «գ[ը]րքի»: Հոլովաձևի հնչյունափոխ հիմքը ձևահնչությային օրինաչափության արտահայտություն է, որը հոլովակազմության անհրաժեշտ պայման է: Բսկ հիմքի փոփոխությունը հենց ներքին թեքման առանձնահատկություն է, որով լեցուն է արևելահայերենի հոլովման համակարգը, այնինչ հիմքի մեջ հնչյունափոխ դրսևորումները սակավ են արևմտահայերենում: Ավելի՛ն. հոգնակի ուղղականի ձևը՝ անգամ անհնչյունափոխ հիմքով, ներքին թեքման դրսևորում է, որովհետև -

⁶ Տե՛ս, օրինակ, W. Nemser, Problems and prospects in contrastive linguistics // *Modern linguistics and language teaching*, Budapest, 1975, էջ 99-113: В. Гак, О контрастивной лингвистике // *Новое в зарубежной лингвистике*, М., «Прогресс», 1989, էջ 5-17:

(ն)եր հոգնակերտը ուղղականում երկիմաստ է: Հոգնակի հարացույցի ելակետային ձևում այդ ձևորդը ոչ միայն թվակերտ է, այլև հոլովակերտ: Գրաբարյան *ջուր-ք* և աշխարհաբարյան *ջր-եր* նույնիմաստ բառաձևերի համեմատությամբ պարզ է դառնում, որ կցական համարված աշխարհաբարի ձևը նույնիսկ ավելի՛ շատ թեքականության հատկանիշներ է պարունակում, քան թեքական գրաբարի ձևը: Այնուհետև, գրաբարի *-ք* ձևորդն ավելի՛ պարզ է կցված հիմքին, քան աշխարհաբարյան *-եր* ձևորդը, որովհետև հիմքից զատելով՝ առաջինում ունենում ենք հոլովման հարացույցի ելակետային ձև, որը բառարանային հարացույցի ինքնուրույն միավոր է՝ ի տարբերություն արևելյան աշխարհաբարի ձևի, որտեղ *-եր* վերջավորության զատումով անիմքնակա հիմք ենք ունենում՝ չնույնացող ելակետային ձևին: Թեքական համարվող գրաբարի հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովները (*ջուր-ք*, (*զ*)*ջուր-ս*) ավելի՛ կցական են, քան աշխարհաբարյան հոգնակի ուղղականը: Հնչունափոխ հիմքով և նրան կցված նույնիսկ մենիմաստ վերջավորությամբ ձևավորված հոլովները թեքակցական են՝ հիմքի թեքականության և վերջավորման կցականության բնույթով պայմանավորված:

Ասվածները հետևյալն են հուշում.

ա) *գրաբարի հոլովման համակարգը զուտ թեքական չէ, այլ թեքակցական է՝ մինչև իսկ ներքին թեքման պատկանող շատ բառերի հոգնակի ուղղականն ու հայցականը հաշվի առնելով* (օր.՝ *տուն-ք*, (*զ*)*տուն-ս*),

բ) *արևելահայերենը նույնիսկ միայն անվանական հոլովման համակարգում թեքակցական չէ*:

Իսկ եթե սրան էլ ավելացնենք դերանվանական և խառը հոլովման դրսևորումները, խոնարհման համակարգը, որն ամբողջովին թեքական տիպի է, բառակազմությունը, ապա կհամոզվենք, որ իրականում թեքականության բաղադրությունն անհամեմատ մեծ է արևելյան թեքակցական տարբերակում: Չնայած այն բանին, որ արևմտահայերենն ավելի շատ է հակված դեպի կցականություն (հմմտ. *ջուրին* փրփուրը, *տունին* մեջ), այնուամենայնիվ, նկատի առնելով խոնարհման համակարգը, այս մի տարբերակը ևս չի կարելի զուտ կցական համարել: *Աշխարհաբարի երկու տարբերակներն էլ, այսպիսով, թեքակցական տիպին պատկանող համակար-*

գեր են՝ թեքականության և կցականության տարբեր չափաբաժիններով:

Բացի նշվածներից՝ կան կառուցվածքային տիպը վեր հանելու այլ եղանակներ նույնպես, որոնք այլ տիպերի առանձնահատկություններ էլ են բացահայտում:

Վանկակազմի տարաբնույթ դրսևորումները՝ վանկատոգորմամբ ու վանկապարպմամբ, պարունակում են լեզվական կառուցվածքի գրեթե բոլոր տիպերը՝ ձուլման և անջատման ենթատեսակներով: Այսպես՝ արևելահայերենում [սա], [ստ] և այլ հնչակցություններից առաջ կա համակարգային ձուլում դրանցով սկսվող բառերում, այն է՝ խոսքում նշված միավորներից առաջ թույլ արտասանվող կամ մինչև իսկ չարտասանվող [ը], որը կա՝ մեր լեզվական (ենթա)գիտակցության մեջ (հմմտ. [սկըսվել], բայց՝ [դասնը-սկըսվեց]): «Բորբոք» բառի առաջին վանկի մասնակի վանկապարպումը, ըստ կառուցվածքային տիպի, անջատման գործողություն է, իսկ երկրորդ վանկի վանկատոգորումը՝ ձուլման գործողություն (հմմտ. բառակազմորեն՝ բորբոք+ոք, վանկակազմորեն՝ բորբոք-ը = [բոր], բ+ոք = [բոք]):

Ձևակազմության մեջ կառուցվածքային տիպը որոշելի է հորիզոնականորեն և ուղղաձգորեն՝ հարացույցի մեկ անդամի ներսում կամ այդ հարացույցի միջանդամային դրսևորումներում, ինչպես նաև (ստորև պարզ կդառնա) միջհարացուցային հարաբերություններում: Այսպես՝ 1) *պատ* – *պատ-ի*, 2) *գիրք* – *գ[ը]րք-ի*, 3) *գնալ* – *գնալ-ս* օրինակներից առաջինում գործ ունենք անջատական տիպի պարզ կցման հետ, երկրորդ օրինակում՝ հիմքի թեքականություն և վերջավորության կցում, երրորդ օրինակում յուրաքանչյուր անդամ առանձնորեն թեքակցականության արտահայտություն է (*գնալ+ս*, *գնալ+ս*), սակայն միմյանց հարաբերությամբ փոխարկիչների առկայությունը զուտ թեքականության մասին է հուշում. հմմտ. *գնալ- ս* – *գնալ-ս*:

Հարկ է պարզել ձուլման և թեքման, կցման և ապակցման (անջատման) հարաբերությունները: Առաջին զույգի երկրորդ և երկրորդ զույգի առաջին անդամները անցումային վիճակն են ձուլման և անջատման տիպերի: Պետք է տարբերակել երեք բան՝ զուտ թեքական ձուլումը, թեքակցական ձուլումը և անձույլ թեքակցականությունը:

1) *Ձուտ թեքական ձուլումը* կցականության պահ չի պարունակում. այն դրսևորվում է բառամիջում ձայնդարձի կամ հերթագայության արտահայտությամբ. հմմտ. *տուն – տան, գիր – գ[ը]ր-, արական – առնական, դառնալ – դարձել* (հմմտ. նաև ռուս. *лик – лицо – личный*):

2) *Թեքակցական ձուլումն* արտահայտություն է գտնում բառավերջում ուղղաձգորեն կամ հարացուցայնորեն անջատելի ձևերի փոխարկային հարաբերությամբ, երբ չի պահպանվում հիմքի բառային արժեքը. հմմտ. *այգի – այգու, գնամ – գնամ* (հմմտ. նաև ռուս. *страна – страны – стране*) և այլն:

3) *Անձույլ թեքակցականության* դեպքում ստուգվող նշանները, փոխարկելի լինելով հանդերձ, բաժանելի են նաև հարթաձգորեն՝ ինքնակա հիմքով, որը, լինելով հարացույցի ելակետային ձևը, դրանով իսկ բառային միավոր է՝ գրբ. *գիրք – (գ)գիրք*:

Ձուտ թեքական և թեքակցական ձուլումների ընդհանրությունն այն է, որ երկուսն էլ դրսևորվում են ուղղաձիգ կամ հարացուցային միավորների ձայնդարձով կամ հերթագայությամբ: Սրանց տարբերությունը ոլորտային է. առաջինը՝ բառամիջի, երկրորդը՝ բառավերջի ոլորտում է: Թեքակցական ձուլման և անձույլ թեքակցականության ընդհանրությունը ոլորտային է և գործառական. երկուսի ստուգվող ձևայիններն էլ բառավերջում են հանդիպում, երկուսն էլ բառաձև են կազմում (բառահարաբերական ձևայիններ են) և փոխարկելի են, այսինքն՝ անփոփոխակներ են (հակադրական բաշխման հարաբերության մեջ են): Սրանց դեպքում ստուգվող նշաններ են ոչ միայն ձևայինները, այլև հիմքերը. վերջիններով էլ պայմանավորված է տարբերությունը. Թեքակցական ձուլման ենթակա բառաձևերի հիմքն անինքնակա է, անձույլ թեքակցական բառաձևերի հիմքը՝ ինքնակա: Մյուս տարբերությունն էլ այն է, որ առաջինի ձևայինների անջատելիությունը միայն ուղղաձիգ հնարավորությամբ է բացահայտելի, երկրորդինը՝ նաև՝ հորիզոնականորեն:

Սակայն հիմքի ինքնակայությունն էլ մի ուրիշ խնդիր է առաջ բերում: Արդյո՞ք այն բոլոր դեպքերում, երբ հիմքն ինքնակայությունից զուրկ է, նրան բոլոր (ներառյալ՝ մենիմաստ) ձևերների միացումը կարող ենք համարել ոչ թե անջատական տիպի կցական ենթատեսակ, այլ հենց ձուլական տիպի թեքակցական ենթատե-

սակի արտահայտություն: Այլ կերպ ասած՝ վերը բերած *q/p/np* թեքակցական օրինակում ունենք ձուլում: Չէ՞ որ ինչպես զուտ թեքական ձուլման տեսակ համարված օրինակների *այգ*-, *զն(ա)*- հիմքերն են անիքնակա և գործադրվում են միայն *-հ*, *-ու*, *-մ*, *-ս* ձևորդների պարտադիր մասնակցությամբ, այնպես էլ *q/p/np*- հիմքը չի կարող գործածվել առանց *-հ*, *-ից*, *-ով*, *-ում*, *-եր* ձևորդներից մեկի մասնակցության, և թե՛ խոնարհման, թե՛ հոլովման հարացույցում գործ ունենք ձևորդների միևնույն փոխարկման իրողության հետ: Խնդրի լուծման համար դիմենք տարածաչափական և հարթաչափական եղանակներին, այլ կերպ ասած՝ նշանների ներհարացույցային և միջհարացույցային համանման հարաբերությունների համասեռ մեկնաբանությանը⁷:

ա) Հարթաչափական կամ ներհարացույցային հայեցակետով *q/p/np*- հիմքին միանալու հավասարագործություն ունեն միմյանց փոխարկելի *-հ*, *-ից*, *-ով*, *-ում*, *-եր* հոլովակերտ նշանները: Վերջավորությունների դեպքում թեքական տիպին պատկանելության պայմաններից մեկը այդ իսկ վերջավորությունների բազմիմաստությունն է: Բերված վերջավորություններից առաջին չորսը մենիմաստ են՝ զուտ հոլովակերտության բերումով, վերջինը՝ *-եր*, բազմիմաստ է՝ միաժամանակ հոլովակերտության և հոգնակերտության գործառական բեռնվածությամբ, ուստի *q/p/np*եր բառաձևը թեքական է թե՛ հնչյունափոխ հիմքի և թե՛ վերջավորության բնությունով: Մնացյալ ձևորդները մենիմաստ են, ուստի, ինչպես վերն ենք նշել, առայժմ ընդունում ենք, որ դրանցով ձևավորվող բառաձևերը թեքակցական են: Նկատեցինք, սակայն, որ չեն նույնանում թեքականության և ձուլման սահմանները:

բ) Տարածաչափական կամ միջհարացույցային մեկնակետով *q/p/np*- հիմքին ավելացող *-հ*, *-ից*, *-ով*, *-ում* փոխարկելի նշանները կարծես թե գործառապես չեն տարբերվում *այգ*- հիմքին ավելացող և միմյանց փոխարկող *-հ*, *-ու* ձևորդներից, այլև *զն(ա)*- հիմքին ավելացող *-մ*, *-ս* փոխարկիչներից: Առերևույթ ունենք նույն իրողությունը. ինչպես առանց *-հ*, *-ու* ձևորդների չի կարող գոյություն ունենալ *այգ*- հիմքը, այնպես էլ առանց *-հ*, *-ից*, *-ով*, *-ում* ձևորդների

⁷ Այս մասին տե՛ս Դ. Գյուլգասոյան, Լեզվական նշանի տարածաչափական և հարթաչափական մեկնակետերը // «Բանբեր Երևանի համալսարանի, Բանասիրություն», Ե., 2017, 2, էջ 24-31:

զ/ը/ըք- հիմք լինել չի կարող, և եթե առաջինների համակցությունը ձուլում է, ապա ձուլում պետք է համարվի երկրորդների համակցությունը ևս՝ հակառակ այն բանի, որ *այգ-*ն անհնչյունափոխ հիմք է, *զ/ը/ըք-*ը՝ հնչյունափոխ: Դա այդպես էլ կհամարեինք բացարձակորեն, եթե *ի* հոլովման համակարգը համատարած այդպիսի ընդգրկում ունենար: Սակայն տարածաշափական մեկնակետը հուշում է, որ ունենք նույն հոլովակերտներով պարզ կցման օրինակներ, որոնք ոչ մի կերպ ձուլում համարել չի կարելի՝ *պատ-ի/ին/ից/ով/ում*, *քար-ի/ին/ից/ով/ում* և այլն, ուստի այս մասնիկներն էլ հիմքին կցվող սոսկական փոխարկիչներ են: Վերադառնալով *ու* հոլովման բառերին՝ պարտավոր ենք նկատել, որ ուղղականի *-ի* և սեռականի *-ու* ձևորդները բազմիմաստ են, քանի որ երկուսն էլ համատեղում են եզակի թվի և համապատասխան հոլովի իմաստներ: Ապացույցն այն է, որ հոգնակի թվում դրանք չկան որպես ձևորդներ. *-ու*-ն հոգնակի թվում առհասարակ վերանում է, իսկ եզակի ուղղականի *-ի* ձևորդը դառնում է հիմքի բաղադրիչ (*այգիներ*)⁸:

Այս երկու կետում բերված մեկնություններից հետևյալ եզրահանգման ենք գալիս.

1) Առհասարակ, բառամիջում ձայնդարձի, հերթագայության կամ ձայնավորների և երկբարբառների այլաբնույթ հնչափոխության առկայությամբ գործ ունենք միաժամանակ ձուլման և թեքականության հետ:

2) Թեքականության դեպքում հիմքին չձուլված վերջավորությունների բազմիմաստությունը պարտադիր է, և դրանց մեջ թեքականության միակ «բնական» նշանը դա է (հմմտ. զգիրս), և քանի որ ձևակազմ ձևույթն էլ կցված է հիմքին, ապա ամբողջ բառաձևը կազմված է թեքակցական տիպով:

3) Ձուլումը մեկնելի է ոչ միայն քերականական կարգերի (տվյալ դեպքում՝ հոլովի, թվի և սեռի) իմաստների համատեղմամբ (որը վերջավորական դիրքում թեքականության պայման է), այլև

⁸ Որ ուղղականում *ու* հոլովման գոյականների՝ *ի*-ով վերջավորվող բազմավանկ բառերում այդ *ի*-ն վերջավորություն է, մեզ համար կասկածից վեր է: Սրա հիմնավորումը երկրաչափական թեորեմի ճշգրտությամբ է տվել Է. Աղայանը: Տե՛ս Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Ե., ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 233–235:

հիմքից անբաժան լինելու գործոնով (հմմտ. ռուս. *книга, озеро* բառերում [a] և [o] ձայնավորների՝ *книг-* հիմքին և հայ. *այգի, այգու* բառաձևերում [h] և [nz] ձայնավորների՝ *այգ-* հիմքին ձուլումը):

4) Անինքնակա հիմքով բառաձևերի ձուլական թե անջատական տիպի կցական բնույթը որոշելի է տարածաչափական մեկնակետով: Եթե միջհարացուցային ստուգմամբ միևնույն վերջավորություններն ավելանում են անհնչյունափոխ հիմքին ևս, ապա հնչյունափոխ հիմքին ավելացող այդ վերջավորությունները ոչ թե ձուլված, այլ կցված ձևորդներ են: Կարծում ենք՝ տեղին է նույնիսկ այսպիսի տարբերակում կատարելը. *այգի – այգու* տիպի օրինակներում ունենք բացարձակ ձուլում, որոնք այդպիսին են թե՛ հարթաչափական, թե՛ տարածաչափական մեկնակետով, մինչդեռ *գ[ը]րքին – գ[ը]րքից* տիպի օրինակներում ունենք հարաբերական ձուլում, քանի որ հարթաչափորեն այդ բառաձևերը, իրոք, ձուլման արտահայտություն են, մինչդեռ տարածաչափորեն (հմմտ. *քարին – քարից*) առավել հաճախադեպ է դրանց բաղադրիչների դյուրագատումը:

5) Ձուլումը և թեքականությունը նույնանում են բառամիջի այս կամ այն հնչափոխության (ներառյալ ձայնդարձը և հերթագայությունը) դեպքում:

6) Եթե բառաձևի ձևորդը բազմիմաստ է և միաժամանակ անտրոհ է հիմքից, ապա նշանակյալի բազմիմաստությամբ այդ բառաձևը թեքական է, նշանակչի անտրոհելիությամբ՝ ձուլական:

Պետք է նկատի ունենալ, որ «անջատում» ասելով հաշվի է առնվում ոչ միայն (և ոչ այնքան) նշանների անջատ գործածությունը, այլև բաղադրիչների անջատելիությունը: «Քարի» բառաձևն անջատական տիպի է, որովհետև անջատելի բաղադրիչների («քար» և «ի») համակցություն է: Ձևակազմական տիրույթում անջատական տիպի կցական ենթատեսակին են պատկանում նաև հարադրավոր բառերը (*պար գալ, ծառ ու ծաղիկ*), առդրիվ բառերը (*սենյակի մեջ, ի մենջ* ևլն): Անջատական տիպի ապակցական կամ ներմարմնավոր ենթատեսակին են պատկանում շարահյուսական գծայնությունը խախտած բառաձևերը, ինչպես՝ *եղբորորդիս, հորեղբորորդիդ*, որտեղ վերջահանգ հոդերը վերաբերում են սերող հիմքերին՝ բառաձևերի առաջին բաղադրիչներին: Ներմարմնավորման արտահայտություն են նաև առանձնական եզակի թիվ նշող

բառաձևերը (հմմտ. *տաշտներդ, տուններդ* ևլն), ինչպես նաև կրկնաստացական փոխանունները (հմմտ. *Վարդանինը, իմինից* և այլն):

Բառակազմության մեջ հետևելով Լ. Հովսեփյանի գրաբարի բառակազմական կաղապարներին, Է. Աղայանի և Գ. Ջահուկյանի բառակազմական համակարգերին՝ համոզվում ենք, որ այս տիրույթում համադրական բաղադրությունները թե՛ ձուլման ու թեքականության, թե՛ կցականության օրինաչափություններով են իրացված⁹: Բազմաբաղադրիչ բառերը բազմահամադրականության սկզբունքով են կազմվում: Այդ սկզբունքը գործուն է հատկապես գերմաներենում:

Շարակազմության և առհասարակ *շարահյուսության տիրույթում* որոշիչ է նախադասության գերակայի՝ բայ-ստորոգյալի դրսևորումը: Դիմավոր բայը համատեղում է բոլոր քերականական կարգերը և իրեն ձգում նախադասության կառուցվածքն ամբողջացնող միավորների անդամակցությունը: Նրանով է պայմանավորված անգամ բային ոչ անմիջականորեն կապվող անդամների համակցելիությունը: Այս ամենով էլ գերական ամփոփում է իրենում թե՛ ձուլման, թե՛ անջատման տիպերը, որոնցից բառային և քերականական իմաստների (եղանակ, ժամանակ, կերպ և այլն) համատեղումը հենց իմաստային ձուլում է, իսկ բոլոր անդամների համակցելիության ձգողական ուժով միավորումը՝ ներմարմնավորում, որը, ինչպես նշվեց, անջատական տիպի ապակցման ենթատեսակն է: Անմիջական կապով միավորված անդամների շարահասական հարամերձությունը կցականությունն է հուշում: Նվազագույն գերշարայթից (շարահյուսական եռանդամ կառուցվածք) սկսած՝ ունենում ենք կցականության և ներմարմնավորման համատեղում, իսկ եթե եռանդամի բաղադրիչներից մեկը գերակա է՝ դիմավոր բայ, ապա գործ ունենք նաև ձուլման հետ: Ներմարմնավորում է ընդմիջարկությունների առկայությամբ յուրաքանչյուր կապակցություն՝ Ես *ձեզ* ասում եմ՝ || Կգա *ոգու* սով: Առաջին

⁹ Տե՛ս Լ. Հովսեփյան, Գրաբարի բառակազմությունը, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, 376 էջ: Նույնի՝ Գրաբարի բառակազմության վերլուծական տիպը, Ե., «Ասողիկ» հրատ., 2016, 120 էջ: Է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., ԵՊՀ հրատ., 1984, էջ 207-309: Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ, 1989, էջ 158-229:

հատվածում ընդմիջարկված են նախադաս ենթական ու հետադաս գերական (բայ-ստորոգյալը), երկրորդում՝ նախադաս գերական ու հետադաս ենթական: Ներմարմնավորման արտահայտություն են միջադաս գործածությամբ բոլոր միավորներով (նախադասություններով, դերբայական դարձվածներով, միջանկյալ և ներդրյալ միավորներով) կառուցվածքները: Գերմաներենում ներմարմնավորման օրինակներ են գատվող նախածանցով, բաղադրյալ բայական գերակայով միավորները, որոնցում նախածանցն ու գերակայի մի հատվածը վերջադասվում են՝ անջատված միավորների հետ օղակելով ողջ կառուցվածքը: Անգլերենի բարձր ոճում նախդրիվ հարցական նախադասությունը նույնպես ներմարմնավոր է դառնում՝ նախդրի վերջադասմամբ՝ *What are you talking about? Who do you usually go to school with?*

Վերասացական մակարդակում կամ *տեքստակազմության* մեջ իմաստային ձուլումը ամբողջ տեքստակազմով պայմանավորված բովանդակությունն է, որի մակերեսային արտահայտությունը ողջ շարադրանքի էությունը ներառող նրա խորագիրն է, որն էլ հենց ձուլման նշանն է: Անջատման տիպի կցական ենթատեսակն ակնառու է տեքստակազմ նախադասությունների հարակցությամբ, որն էլ հենց տեքստի կցականության գծային-ժամանակային արտահայտությունն է: Կցականության արտահայտություն է, օրինակ, գեղարվեստական արձակի դիպաշարի կանոնավոր հաջորդականությունը՝ նախադրության, հանգույցի, գործողության զարգացման, զագաթնակետի և լուծման բաղադրիչներով: Կցականությունը խախտվում, ապակցման է փոխարկվում գեղարվեստական հնարանքի հեղինակային նպատակադրմամբ, երբ, ասենք, նախադրությունը նախորդելու փոխարեն հաջորդում է հանգույցին, որն այլ բան չէ, եթե ոչ ներմարմնավորման արտահայտություն:

Կանոնավոր շարադասությամբ պարբերությո՜ր՝ իր գծայնության բնույթով, կցականության արտահայտություն է, որը կազմվում է տրամաբանական մակաձման եղանակով: Հակագծային է շրջուն շարադասությամբ պարբերությո՜ր, որ կազմվում է արտաձման եղանակով: Ներմարմնավորյալ պարբերությո՜ր, կազմվելով մակաձման եղանակով, եզրափակվում է արտաձելի սկզբնամասի այս կամ այն բաղադրիչի նպատակային կրկնությամբ, որի դեպքում

ունենում ենք պարառական պարբերությ: Պարբերության տեսակներից պարառականը, այսպիսով, ներմարմնավորյալ է:

Բացի ձուլման և անջատման տարողունակ տիպերից՝ ձևակազմությունից ու բառակազմությունից սկսած՝ նկատի են ունենում նաև ամբողջական նշանի գծային բաշխումը՝ վերլուծման, համադրման և բազմահամադրման տիպերով: Հարցը ձևակազմության և բառակազմության մեջ վաղուց է քննված, ուստի դրանց այստեղ չենք անդրադառնա: Շարահյուսական կառուցվածքում վերլուծական տիպ է ապահովում բաղադրիչների համադասությունը, համադրական տիպ է տվյալ համադաս բաղադրիչների՝ ընդհանուր անդամով հանգուցավորումը, իսկ համադաս նախադասությունների դեպքում, եթե չկա ընդհանուր անդամ, ավարտահնչերանգով կառուցվածքի ամբողջացումը: Նախադասության ներսում համադրական տիպ է տարադասական դրավորմամբ (գերադաս-ստորադաս) կապակցությունը (ներառյալ ենթաստորադասությունը), բազմահամադրական տիպն են ներկայացնում համաստորադասությունն ու համագերադասությունը, միաստորադասությունն ու միագերադասությունը:

Ծավալուն տեքստակազմում վերլուծական տիպը փաստվում է առանձին գլուխների առկայությամբ. դրանց տրամաբանական համադրումն ինքնին համդրական տիպի մասին է խոսում: Բազմագլուխ կամ բազմահատոր երկերի տրամաբանական ամբողջությունը դրանց բազմահամադրական տիպի գոյությունն է հաստատում՝ տեքստը ծայրից ծայր հանգուցող բազմահամադրական ստորոգմամբ:

Լեզվական հորինվածքում ի հայտ եկող տարամակարդակ իրողությունների կառուցատիպերը ենթակա են նաև գոյամակարդակային շերտավորման: Կառուցվածքային ընդհանրական տիպերը (ձուլում, թեքում, անջատում, կցում, ապակցում-ներմարմնավորում, վերլուծում, համադրում, բազմահամադրում) իրենց ընդհանրականությամբ իսկ համակարգային իրողություններ են: Սակայն գոյամակարդակային շերտատման բառակազմական սկզբունքից ելնելով՝ նշված անվանումները կհատկացնեք հոգեկան գոյաշերտին: Պայմանավորվենք այդ ընդհանրութենական երևույթները՝ որպես մարդկային լեզվին հատուկ համընդհանուր նշանակյալներ, հասկացավորել լեզվական համակարգին հատուկ տերմինասեր-

մամբ, և կունենանք դրանց համապատասխանող շարակարգային ու գծակարգային անվանումներ ևս: Այսպես՝ լեզվական համակարգում, որպես մարդկային լեզվին հատուկ կառուցատիպեր, կունենանք անվանողական դերով օժտված *թեքվելիք, ձուլվելիք, անջատվելիք, կցվելիք, ապակցվելիք* կամ *ներմարմնավորվելիք, վերլուծվելիք, համադրվելիք* և *բազմահամադրվելիք* հասկացություններ, որոնք լեզվախոսքային շարակարգում բեկվում են *թեքման, ձուլման, անջատման, կցման, ապակցման* կամ *ներմարմնավորման, վերլուծման, համադրման* ու *բազմահամադրման* պատկերացումների: Խոսքային գծակարգում հասկացական և պատկերացումային այս իրողություններն ստանում են իրենց իրացումները՝ որպես պատկերակցական բովով անցած տիպական հասկացությունների առարկայական վերաբերություններ՝ *թեքվածության, ձուլվածության, անջատվածության, կցվածության, ապակցվածության* կամ, որ նույնն է, *ներմարմնավորվածության, վերլուծության* կամ *վերլուծվածության, համադրության* կամ *համադրվածության, բազմահամադրության* կամ *բազմահամադրվածության* արտահայտություններով:

Այս կարգի տիպաբանությունն ավելի ընդհանրական է, քանի որ նշված տիպերն առկա են բոլոր լեզուներում այս կամ այն չափաբաժնով: Կարծում ենք՝ նախ մասնավոր լեզվաբանությունը պիտի վեր հանի տվյալ լեզվի կառուցատիպերի չափաբաժինը, որից հետո նորովի կշնչավորվեն լեզվաբանական տիպաբանությամբ վեր հանվող հանրույթներն ու տարբերույթները՝ իրականությունների դասդասման նոր հնարավորությամբ: Իսկ ընդհանուր լեզվաբանությունն ու լեզվափիլիսոփայությունը նորաբնույթ ընդհանրացումների կհանգեն՝ մեկ այլ հայեցակերպով իմաստավորելով ու վեր հանելով լեզվի և արտալեզվական իրականության նույնականությունը:

Ключевые слова: агглютинация, флективно-агглютинативный язык, деагглютинация, фузия, изоляция, собственно флективная фузия, флективно-агглютинативная фузия, флективная агглютинация без фузии

Д. В. Гюльзатян – Взгляд на структурные типы языковых композиций. Чтобы выяснить структурный тип того или иного языка, не следует ограничиваться только его морфологической системой. Учитывая разноуровневые данные, надо отметить, что современный армянский язык относится не к агглютинативному, а к флективно-агглютинативному типу, более того – в его двух литературных разновид-

ностях наблюдается различное соотношение агглютинации и флективности. В восточноармянском языке флективных компонентов встречается больше, чем в западноармянском языке. Кроме того, есть и другие параметры оценки структуры: фузия, изоляция, агглютинация, деглутинация или инкорпорация, синтетизм и аналитизм, которые в той или иной степени встречаются во всех языках и имеют равноценную значимость. В морфологической системе восточноармянского языка есть также переходные подтипы, учитывая которые мы выделяем: 1) собственно флективную фузию, 2) флективно-агглютинативную фузию, 3) флективную агглютинацию без фузии. Задачей современной типологии является определение соотношений между ними.

Key words: agglutination, flecto-agglutinative language, deglutination, fusion, isolation, pure flective fusion, flecto-agglutinative fusion, unfusional flecto-agglutination.

D. V. Gyulzatyan – Look at Structural Types of Linguistic compositions. To find out the structural type of this or that language, it should not only be limited to its morphological system. Taking into account different levels, it has become obvious that Modern Armenian belongs not to an agglutinative language but to flecto-agglutinative language, even its two literary branches have different proportions of agglutination and flection. In Eastern Armenian the component of flection prevails comparing it with Western Armenian. In addition, there are other parameters of structural estimation, such as fusion, isolation, agglutination, deglutination or incorporation, synthesis and analysis, which to this or that extend are available in all languages and are of equal importance. In Eastern Armenian morphological system, there are also transitional sub-types, which we distinguish between: 1) pure flective fusion; 2) flecto-agglutinative fusion; 3) unfusional flecto-agglutination. The actual problem of modern typology is to find out in each language the amount of each of them.